

протоієрей
Михаїл ЛЕСЮК

Це історичний екскурс церковної діяльності імператора Юстиніана II. На початку свого правління Юстиніан II вирішив остаточно ліквідувати всі церковні протиріччя, пов'язані з монофелітством. Але з огляду на те, що в Церкві посилювався занепад дисципліни і благочестя, було прийнято рішення скликати додатковий до попередніх собор, який би уніфікував і доповнив церковні норми. В роботі подано історію Трульського собору, прийняття ним 102 правил, які регулювали внутрішнє життя Церкви. Тут також розкривається значення цього собору в житті Церкви: прийняття чи неприйняття його канонів Західною Церквою. Акцентується увага щодо юрисдикції Равенського екзархату.

Ключові слова: собор, ересь, канони, монофелітство, Равенна, екзархати, патріарх, архієпископ, папа, імператор.

archpriest
Mykhajlo LESIYK

QUINISEXT COUNCIL AND ITS
IMPORTANCE
IN THE HISTORY OF CHRISTIANITY

This article is about emperor Justinian's II church policy. At the beginning of his rule Justinian II

ТРУЛЬСЬКИЙ СОБОР ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В ІСТОРІЇ ХРИСТІЯНСТВА

Предмет і об'єкт дослідження. Предметом дослідження є завершальна фаза розвитку, розкриття і формулювання христологічних догматів в епоху Вселенських соборів.

Завдання і мета роботи полягає в тому, щоб дослідити історію Трульського собору і на прикладі проведення його відтворити засади церковно-державних відносин у роки правління імператора Юстиніана II, та висвітлити процес надання постановам цього собору вселенського значення.

Найбільший приклад взаємозв'язку між Церквою і державою подає нам історичне минуле, тому **актуальність** обраної теми полягає в тому, щоб ми також могли наслідувати православну систему симфонії відносин між Церквою і державою в боротьбі з негативними явищами у суспільстві, в боротьбі зі злом у світі і у справі людського спасіння.

Огляд літератури. Найбільше послуговуємося монографією з історії Вселенських соборів А. Карташова та книгами із загальної історії Церкви професорів В. Болотова, А. Спаського, М. Поснова, прот. І. Мейендорфа, О. Дворкіна, а також магістерською роботою випускника КПБА В. Остапенка. Залучаємо книги з історії Ві-

зантійської імперії Ф. Успенського та З. Удальцова.

Виклад основного змісту. Трульський собор, або П'ято-шостий собор (грец. Πενθέκτη Σύνοδος) – це собор Церкви, скликаний у 691 році в Константинополі імператором Юстиніаном II. Його документи мають дуже важливе значення як джерело внутрішнього церковного права для православних Церков, що розглядають їх як документи VI Вселенського собору.

V і VI Вселенські собори не вносили жодних визначень, зосередившись лише на догматичних потребах Церкви та боротьбі з єресями. Але, зважаючи на те, що в Церкві все більше занепадали дисципліна і благочестя, було прийнято рішення скликати додатковий до попередніх собор, який би уніфікував і доповнив церковні норми. Собор засідав у тому самому приміщенні, що й VI Вселенський, у залі палацу зі склепінням – так званими трулі, тому офіційно в документах його назвали Трульським.

Прийняті Трульським собором 102 канони іноді у Православній Церкві вважають рішеннями VI Вселенського собору, оскільки він сам себе розглядав його продовженням.

На початку свого правління Юстиніан II вирішив остаточно ліквідувати всі церковні суперечки, пов'язані з монофелітством. Залишається невідомим, чому імператор вирішив зробити повторну ревізію актів. Можливо, тому, що після смерті патріарха Георгія, який брав участь у VI Вселенському соборі 686 р., його наступником став Феодор, який був монофелітом, і за рік до діяльності собору в 680 р. його усунули від виконання єпископських обов'язків [11, с. 280].

Слід вважати, що в церковній політиці імператор твердо став на захист позиції VI Вселенського собору. Дізнавшись, що акти собору знаходяться у приватному користуванні, Юстиніан вилучив їх з обігу, щоб не допустити нових фальсифікацій [5, с. 327].

17 лютого 687 р. Юстиніан скликає до столиці членів синоду та інших державних посадовців, чиновників різного адміністративного рівня, можливо, державних службовців, які на той час перебували у столиці. У стенограмі та документах, що зберегли-

decided to liquidate finally all church contradictions connected with monotheletism. There was a decision made to assemble an additional Council that would unify and complement church canons. The History of the Quinisext Council, its adoption of 102 rules that regulated the internal life of the Church is given in this work. There is also a discussion of the Council's importance for the life of the Church.

Key words: Council, heresy, canons, monotheletism, Ravenna, Exarchate, Patriarch, Archbishop, Papa, emperor.

ся, перераховуються ті, хто був у столиці: патріарх та апокрісарій папи, члени синкліту та представники вищого дворянства й уряду, митрополити і єпископи, представники військового апарату, схоли – командувачі придворної гвардії, діми – представники населення столиці, екскувіти і представники від усіх фем, командувач імператорською армією опсікій, військові командири із Фракії, Італії, тобто від Равенського екзархату, карабінси – командувачі флотом та сентенсіанси (посада чиновників у Африці та Сардинії). Отже, зібрання, на якому була підписана резолюція соборних актів, мало характер всенародного. Юстиніан II зібрав усіх представників духовної та світської влади, які втілювали ідею державності в територіальній та духовній цілісності [6, с. 225].

Після обговорення соборні акти VI Вселенського собору скріпили підписами всі присутні й сам імператор. Для римського папи, який в тогочасній ситуації асоціювався із головою та вважався хранителем істинного церковного вчення, був передбачений спеціальний протокол, що підтверджував особистий намір імператора в тому, щоб папа закріпив своїм підписом обов'язковість цього документа. Ймовірно, що зазначеним документом Юстиніан намагався заручитися прихильністю в Римі, як це зробив його батько, коли надіслав папі для його особистого підпису постанови VI Вселенського собору.

Є також ще одна версія. 27 грудня 687 р. раптово помирає Константинопольський патріарх Феодор, і його наступником стає Павло, висвячений в єпископи із мирян, а до цього він обіймав посаду аскріта. Користуючись моментом, Юстиніан споряджає до Риму дипломатичну місію, яка мала передати документи для підпису, а також містила два протоколи. У них імператор надавав пільги римському духовенству щодо сплати податків на територіальних володіннях. Ватиканські джерела, а саме «Хроніка римських пап» та два документи схожого значення, свідчать про те, що в першому документі для папського престолу зменшувалася сума податків на території італійських областей – Лукані і Брутаї, у другому – папа ставав повноправним власником маєтків у Равенні, які до цього мали статус оренди і перебували під наглядом військових командирів Равенни [6, с. 226].

Щоб відновити церковний мир, імператор намагається надати попереднім двом Вселенським соборам авторитетного значення в питаннях дисципліни та адміністративного порядку. Ймовірно, що ідея нового Вселенського собору визрівала в імператора відразу після смерті батька. Для того, щоб його ініціатива набрала загального визнання, він намагається поліп-

шити стосунки з Римом. Імператор надсилає римському папі Іоану V лист, у якому висловлює думку про те, щоб зберегти та закріпити церковне значення VI Вселенського собору, оскільки акти та документація, яка велася на соборі, не містили положень адміністративного змісту. Він у листі переконує папу, що діяльність цього собору потрібно продовжити і на знак своєї відданості та сумлінності свого наміру, називає себе сторожем правдивої віри, яким призначав його Бог [1, с. 560].

Не можна сказати, що перемир'я між Римом та Константинополем в епоху Юстиніана II було тривалим. Ситуація різко загострилася після собору. Бажаючи доповнити рішення VI Вселенського собору, Юстиніан II скликає на початку 690 р. синод, який розглядає справу доповнення соборних рішень, прийнятих на соборі в 680–681 рр.

Собор вирішили провести за межами столиці, щоб не викликати реакції з боку політичних опонентів. Ймовірно, що імператор сподівався не допустити жодних сторонніх впливів на хід соборних рішень, оскільки він намагався максимально контролювати ситуацію. За Юстиніана II, який став імператором в обхід братів свого батька, використавши значне незадоволення народу, Трульський палац був невеликою, але міцною резиденцією. У зв'язку з цим імператор уникав різних конфліктів. Проведення собору в Трульському палаці створювало сприятливу атмосферу для дій і давало можливість контролювати та уникали суперечок. На соборі були присутні понад 200 єпископів. Місцем їхнього зібрання стала прибудована до головної будівлі приймальна зала імператора. Очевидно, ще до зібрання собору імператор провів низку заходів, під час яких висловився надати цьому зібранню вселенського значення. Наприклад, історик Васильєв вважає, що собор сам надав собі вселенського статусу і цим викликав незадоволення Заходу [2, с. 257].

VII ст. – це період духовного занепаду Візантійської імперії, який співпав із часом політичної нестабільності. Втрата територіальних володінь у Сирії, Єгипті та Палестині, нестабільність у Балканському регіоні послаблює духовну цілісність держави. В суспільстві, що перебуває під тиском зовнішніх обставин, у якому панує неблагополуччя внутрішнього життя, втрачається цікавість до релігійного подвигу. Занепадає духовний ідеал. Образ Візантії уже не є аскетичним символом; до неї ставляться не як до країни з вічними традиціями, а більш раціонально. Візантійське суспільство деградує, стає аморальним, тому причиною скликання Трульського собору було намагання повернути або

відновити попередній стан Візантії. Трульський собор фіксує у своїх постановах глибокий моральний занепад країни, занепад культурних традицій, повернення до язичництва та поширення під дією фізичних потреб облудних речей у суспільстві. Причин такого життя у Візантії є багато, але всі вони руйнують поняття свободи і ставлять людину в залежність від держави, цим порушується римський універсалізм. З'явилося іконоборство, що свідчить про духовну деградацію суспільства [8, с. 34].

Канонічні правила Трульського собору свідчать про те, що візантійське суспільство перебувало у глибокому занепаді, у духовній кризі, яка руйнувала церковну дисципліну. Зменшення територіальних обсягів імперії спричинило велику імміграцію в райони Малої Азії, Балканського півострова та Егейського півострова. Відбувалося масове переселення людей, які не хотіли жити під ярмом мусульманським, вони осідали у великих містах і на церковній землі. У свою чергу це викликало економічну неспроможність держави забезпечити соціальну стабільність життя, оскільки були втрачені важливі економічні райони Єгипту, Сирії. В окремих провінціях не вистачало продовольчої сировини, занепадали ремісничі виробництва, держава перебувала на межі фінансового банкрутства. Такі внутрішні обставини призвели до зловживання державними обов'язками, що особливо стало помітним на церковних володіннях. У Візантії під контролем Церкви перебувала значна частина території, якою особисто розпоряджалося духовенство. В часи зовнішньополітичних невдач та війн на церковній землі почастишали випадки заселення її емігрантами зі східних провінцій. Духовенство, контролюючи свою власність, а саме земельні наділи, вільно розпоряджалося людьми, які проживали на цій території, що спричинило масову духовну деградацію населення. Історичні джерела повідомляють, що в цей час при монастирях та церковних маєтках часто перебували жінки, ченці почали вести порочний спосіб життя, духовенство різко втрачає свою моральність [10, с. 73].

У Візантії Церква виконувала різні соціальні функції, зокрема доглядала за хворими, убогими. Коли при єпархіальних маєтках проживало багато людей, місця для знедолених стали розсадником розпусти. Аморальність духовенства підірвала внутрішню основу візантійської державності. Діяльність собору мала це зупинити, відновити внутрішню консолідацію держави і сприяти оновленню духовної сторони суспільного розвитку. Правила Трульського собору були спрямовані саме на ліквідацію дисциплі-

лінарної проблематики, яка становила загрозу не тільки для нормального життя народу, але і для існування Церкви.

Постанови Трульського собору є вираженням стану, в якому опинилося візантійське суспільство. Найперше законодавчі норми, прийняті на соборі, були спрямовані на відновлення морального стану духовенства. В деяких єпархіях, де проживали емігранти зі східних провінцій, єпископи дозволяли собі жити подружнім життям; у середовищі рядового духовенства був допустимий другий шлюб; крім того, священники одружувалися навіть після висвячення і женилися на вдовах, блудницях та актрисах. Єпископи часто практикували симонію і висвячували в сан людей, які не досягли канонічного віку. Монастирі втратили свій чернечий ідеал і перестали бути організаціями закритого типу, в ряди чернецтва вступали особи, які перед постригом не проходили випробувального терміну. Ченці загально відвідували громадські місця, ринки, корчми, театри, ходили на іподром дивитися кінні перегони [7, с. 124].

У деяких єпархіях стали помітними ознаки узурпації духовної влади, священниками могли стати особи, які походили з числа кліру. Собор засудить цю негативну практику і назве її звичаєм юдейським. Митрополити та єпископи, а також деякі члени кліру займалися торговельними справами, відкривали при єпархіях та храмах магазини, на територіях монастиря різні промислові виробництва. Монахи нерідко залишали свої обителі, із довгим волоссям бродили містами, жебракували та ночували в непристойних місцях. Були випадки, коли ченці оселялися в будинках вдів та одружувалися з ними, і притому не були позбавлені обов'язків монахів. Під час постригу в черниці монахині одягали розкішний і пишний одяг, зображаючи наречених Христових [7, с. 125].

Численні порушення виявляли при богослужінні; були випадки, коли священники уникали можливості звершувати літургію у недільні дні, єпископи не відвідували парафій, підвищували податки і вимагали від народу платню за звершену службу. Богослужіння почали звершуватися без проповіді, яку взагалі вилучили із богослужіння, а якщо проповідували, то на низькому рівні. Замість священників нерідко навчали в церкві звичайні миряни та жінки [7, с. 125].

Таїнство причастя стало частиною торгівлі, при храмах Тіло та Кров Господню продавали за гроші, заможні верстви населення могли замовляти причастя собі додому, де причащалися власноручно. З'явилися випадки, коли причастя давали людям

в уста, які вже були мертвими. В деяких місцях священники продавали вино, а до безкровної жертви домішували виноград або виноградний сік, яким причащали народ [7, с. 126].

У зв'язку з політичними конфліктами в державі, очевидно, що рішення VI Вселенського собору дотримувалися не всі церковні округи. Можливо через масове переселення народу на центральні території серед населення почали з'являтися ознаки відродження єретичних рухів. У деяких церквах вживали піснеспіви монофізитського походження. Так, наприклад, до Трисвятого при богослужінні додавали слова, що виражали монофізитське вчення: «Розп'явся за нас». Не дотримувалися традиції церковного співу. Оскільки у візантійській імперії представникам церковного хору видавали спеціальну зарплату від держави, то до співців залучали людей, які не мали музичних здібностей [7, с. 126].

Серед міського населення в період Великого посту в суботу та неділю відкривали ринки, на яких продавали сир та яйця. У Великий піст відкривали театри, стадіони, іподроми, ще й миряни приходили подивитися на виступи, які закінчувалися пияцтвом, розбоями та порушенням моральних норм. Населення займалося різними гульбищами, азартними іграми, у великі свята народ напивався і робив безчинства на міських площах, вулицях. У державі підвищився рівень злочинності, населення часто грабували, викрадали людей та дітей, народ почав відроджувати язичницькі звичаї, з'явилися окультні рухи, які пропонували гадання, ворожіння та містичні вчення. Під час святкування великих свят (як Різдво Христове) урочисті дійства супроводжувалися новими обрядами, які відтворювали епізод із життя Богородиці, Яка породила звичайну людину [8, с. 35].

У фінансових та торговельних справах у Візантії всі домовленості скріплювали юридичними документами, в особливому випадку служили спільний молебень. У тогочасний період такі операції скріплювали язичницькою клятвою у формі заклинань та різних виголошень. Народ почав одружуватися зі своїми найближчими родичами, що призводило до кровозмішення та виродження суспільства. У Візантії на внутрішніх стінах будинків робили різні фрески та зображення, що надавало ошатності кімнатам, але в цей час на стінах зображують порочні сцени, всякі непристойні речі. Така ж ситуація склалася в мистецтві, на замовлення малювали картини із зображеннями сцен із античних міфів, розпусних історій та оргій [7, с. 128].

У культурному житті народу почалося відродження язичницьких звичаїв. Відновлювалося святкування старих язич-

ницьких свят, наприклад, відзначали календу, воту, брумали, які пов'язували з початком нового року, із днем сонцестояння та ін. Велика роль відводилася святкуванню 1 березня, що ознаменувало початок весни. Під час цих святкувань народ влаштував гульбища, танці, маскаради та різні вистави й ігрові змагання, які нерідко мали летальні наслідки. Традиційно в такі дні опівночі на майданах міст розпалювали вогнище в центрі вулиць, люди перескакували через такі багаття, вважаючи це ознакою очищення або перейняття духу свята. В час зібрання винограду народ влаштував заходи для вшанування античного бога Діоніса. Такі дієства завжди супроводжувалися пияцтвом. Великого поширення набули ворожіння, гороскопи, різні талісмани та амулети [6, с. 228].

Також вагомою причиною скликання собору було впорядкування церковного законодавства, яке не реформували за часів імператора Юстиніана Великого. Юстиніан Великий надавав законодавчого характеру церковним актам у вигляді наказів від себе особисто на ім'я патріарха, видаючи такі закони за адміністративні розпорядження, але вони не мали характеру канонічних вселенських правил. Патріарх Іоан Схоластик (555–567) звів церковні розпорядження Юстиніана в особливий збірник, який доповнювали за часів Іраклія, але не редагували. Подальші імператори уникали можливості робити якісь зміни в церковному законодавстві, з одного боку, намагаючись уникнути зайвих витрат зі скарбниці, а з другого – через неспроможність політичного дисбалансу в державі [6, с. 229]. Отже, собор був начасі. Досі все законодавство у Візантії наслідувало принцип уніфікації за римським взірцем. Оскільки Візантія історично вийшла далеко за межі римської правової системи, то ця форма стала застарілою. В римському праві релігійне законодавство належало до цивільного кодексу, тобто громадського права. На Трульському соборі було розмежовано церковне та державне законодавство: наприклад, стосовно порушення церковних законів накладалася епітимія чи анафема, а стосовно державних – кримінальна відповідальність.

Юстиніан II на початку свого правління добре зрозумів ситуацію, в якій перебувала держава. Внутрішня опозиція, яку нажив його батько, могла позначитися на правлінні Юстиніана II; очевидно, він зважив на ці обставини. Як свідчать історичні документи, у цю добу імператор не міг розвивати політичний курс держави, не владнавши внутрішні суперечки. Ймовірно, Юстиніан вирішує перший взяти ініціативу у свої руки і, маю-

чи владу, підтримує виступ прихильників проведення церковних реформ у дисциплінарному плані. Отже, Юстиніан примирювався з опозицією, ліквідував внутрішню проблематику в державі. Однак, щоб такі події набули повноправного статусу в галузі законодавства, Юстиніан вирішує скликати собор, який має переглянути дисциплінарні норми від епохи імператора Юстиніана Великого. Щоб постанови собору були дійсними на рівні загальноцерковного значення для подальших часів, імператор вирішує надати їм вселенського характеру [5, с. 728].

Постанови Трульського собору прирівнюють до постанов Вселенських соборів лише у Православній Церкві, або, висловлюючись тогочасною мовою, у Східних Християнських Церквах. Собор не прийняв ніякого догматичного положення, тому вважається доповненням до догматичних визначень V і VI Вселенських соборів, на яких не було прийнято ніяких правових постанов.

В історичній літературі та історіографії діяльність собору практично не висвітлювалася, оскільки більшість вважає його рішення доповненням до попередніх соборів. Однак період діяльності собору свідчить про те, що він був не лише практичним доповненням, а й виражав історичну роль Церкви в дану епоху [8, с. 35].

Приблизно до X ст. у правових джерелах Візантії діяльність собору розглядали лише як продовження VI Вселенського собору. В пізніших візантійських збірниках права цей собор називають не доповненням до VI Вселенського собору, а таким, що бере свій відлік від діяльності V Вселенського собору. Лише в церковних збірниках правових джерел болгарського та руського походження цей собор називають Трульським і вже характеризують як незалежне соборне зібрання, де були прийняті рішення про доповнення до двох попередніх соборів.

Точна дата проведення собору є невідомою до сьогодні, тривають гострі суперечки про час його діяльності. Відомо, що зібрання відбувалися між 1 серпня 691 р. по 1 серпня 692 р. У 17 каноні Трульського собору 1 січня 691 р. належить до минулого 4-го індікту, тому вважають що собор міг відбуватися протягом 5-го індікту, тобто з 1 вересня 691 р. по 31 серпня 692 р. [8, с. 36].

Головував на соборі Константинопольський патріарх Павло. На ньому були присутні патріархи Олександрійський, Антіохійський та Єрусалимський. Римського папу представляв митрополит Гортинський із острова Крит Василій, якому папа надав повноваження від усієї Римської Церкви.

Кількість присутніх на соборі єпископів невідома. У Діяннях VI Вселенського собору йдеться про те, що на Трульському соборі

були присутні 211 «церковних ієрархів». Проте в деяких документах вказується, що постанови мали підписати 213 архієреїв. Історики вважають, що під постановами собору підписалися 211 єпископів, інші два підписи мали поставити папа римський та його представник, які, як відомо, відмовилися це зробити. Етнічний склад собору був переважно із греків та вірмен [3, с. 738].

Мета скликання собору чітко представлена у прийнятих та затверджених на соборі канонічних актах. Оскільки ніяких віроповчальних положень собор не затвердив, його діяльність мала лише практичний характер.

Час діяльності собору – цілий рік. Враховуючи тогочасні політичні обставини, він проходив під особистим наглядом імператора, на що вказує місце діяльності. Тривалість собору залишається невідомою; якщо взяти до уваги термін в один рік, то сам факт його існування є сумнівним. Можливо, собор включав декілька етапів, на які збиралися єпископи: спочатку вирішували питання, які розглядатиме собор, потім вивчали шляхи виходу із даної ситуації і далі ухвалювали об'єктивні рішення, які потім затверджували всі присутні. Рішення собору, як повідомляли в Діяннях Вселенських соборів, відразу доставили імператору для ознайомлення, після чого він їх підписав. Це свідчить про те, що сам імператор не брав постійної участі в соборних засіданнях, а лише споглядав або контролював хід його діяльності. Зважаючи на запальний та жорстокий характер Юстиніана II, він не міг прийняти від учасників собору іншого результату. Звичайно, собор був необхідністю, мав забезпечити та нормалізувати життя суспільства. Але факт його проведення та невідображення в документах цієї історичної доби свідчить про закритість собору, можливо навіть про консервативну таємничість зібрання, про що достеменно сказати важко [9, с. 534].

Собор урочисто відкрив сам імператор Юстиніан II, у вітальному слові до учасників він висловив позицію, що собор – дуже важливий для держави і потребою його скликання є: «відвернути народ від поганого і порочного і повернути до кращого та чистого життя, тому що народ роздертий та виснажений стражданнями, які відбуваються від безчинств, помалу відходять від божественного стада, блукають в невіданні і забутті успіхів у добродішності, говорячи словами апостолів: “зневажає Сина Божого і не шанує як святиню Кров завіту, якою освячений, і Духа благодаті ображає” (Євр. 10: 29); в зрілу пшеницю істини замішалися залишки язичницької та юдейської незрілості» [5, с. 328]. З приводу цих недоліків імператор, продовжуючи, ска-

зав, що собор має розглянути та «обговорити всі засоби навернення народу на шлях спасіння». І, ставлячи у приклад Христа, собор має наслідувати Його: «за подобою пастиря Христа розшукати заблукану вівцю і повернути до дому Його і переконати зберігати заповіді і божественні повеління» [5, с. 328].

Із документів або актів собору збереглися лише листи-послання єпископів до імператора разом із прийнятими 102 канонами. Не відомо, чи був на соборі імператор, із документації собору, в момент завершення його діяльності, дізнаємося, що імператор перебував за межами столиці.

Прийняті на соборі постанови, тобто канони, були доставлені імператору із листом від делегатів собору, в якому вони просили імператора підписати канонічні рішення. Отримавши від єпископів послання собору із прийнятими канонами, імператор ставить підпис під постановами собору та намагається надати їм вселенського значення. І для цього надсилає до Риму копію документів із підписами єпископів, які брали участь у соборі для підпису папи Сергія [5, с. 330].

Спочатку під постановами собору стояв підпис імператора, відводилося місце для римського папи із такими словами: «місце для святійшого папи Риму», а потім ставили підпис всі інші патріархи: Павло Константинопольський, Петро Олександрійський, Георгій Антіохійський, Анастасій Єрусалимський. Далі підписувалися Кіріак, єпископ Кесарії Каппадокійської, Стефан, єпископ провінції Асійської, потому відводилися місця для підписів єпископам іраклійському, сардинському, равенському, коринфському. Після них підписувався єпископ Василій, «митрополит гортинський на христорлюбивому острові Крит, що займає місце всього собору від святої церкви римської». Далі підписувалися 205 єпископів, із яких 43 входили лише до складу VI Вселенського собору [3, с. 781].

Католицькі історики свідчили про те, що східні кафедри в цей час були завойовані арабами, тому більшість цих підписів є незаконними, а отже, і постанови собору не мають правочинності. Підписали постанови собору й папські апокрисарії, на основі цього західні історики вважають, що на них був вчинений фізичний тиск, тому їхні підписи були вимушеними [3, с. 782].

На папському престолі тоді був Сергій, за походженням антіохієць, але народився він на острові Сицилія в місті Панорма (зараз Палермо). Хоча папські апокрисарії брали участь у соборі і поставили свої підписи під його визначеннями, однак папа розцінив постанови собору інакше. Папа Сергій відмовив-

ся їх підписати і навіть заборонив публічно читати в присутності довіреного кліру і на підвладних йому територіях, сказавши, що «помре, але не підпише східних єресей» [1, с. 573]. Можливо, як вважає більшість істориків (Лебедев, Кулаковський, Карташов та ін.), приводом для незадоволення було те, що Римська Церква на той час визнавала тільки 50 «апостольських канонів», а на соборі їх було затверджено 85, що відкрито суперечило цій традиції. Крім цього, Римська Церква дотримувалася законів, виданих ще при Юстиніані Великому, в яких ішлося про розірвання шлюбу при посвяченні у клір, тоді як Трульський собор піддав цю практику анафемі і визнав одруження духовенства нормальним явищем. І кінцевою образою Римської Церкви була заборона дотримуватися посту в суботу.

У 692 р. рішення Трульського собору подали папі Сергію для підпису. Він відмовився їх затвердити, тоді Юстиніан видає наказ про арешт папи та доставку його в Константинополь. На захист папи стає військо Равенни і Пентаполя, які не пустили імператорський флот у гавань. Тоді імператорський посланець Захарія, висадившись на берег, намагався викрасти папу. Коли спроба не вдалася, воїни намагалися вбити Захарію, і лише прохання папи про його помилування відвернуло їхній намір. Цими діями населення Равенни активно продемонструвало своє невдоволення правлінням Юстиніана II [8, с. 47].

Взаємовідносини Римської Церкви із Візантійською після Трульського собору мають дуже невизначену історію. Відомо, що римський папа не визнав постанов цього собору, і через деякий час в Італії зазнали утисків усі володіння Візантійської імперії. Можливо, невизнання папою цих постанов мало глибоке коріння змови проти політики Юстиніана II. Постанови собору суперечили традиціям Римської Церкви, і Рим, не приймаючи їх в особі папи Сергія, відкрито кидав виклик візантійському пануванню в Європі. На той час зовнішня політика Візантії зазнала різких змін у гірший бік, проти імператора почала формуватися змова. Папа Сергій, не підписуючи постанов, не визнавав рішення Трульського собору, але й не вступав у суперечку з Юстиніаном II, про це свідчить його відновлення на апостольському престолі після другого правління Юстиніана II. Папа Сергій обіймав кафедру з 687 по 701 рр.; через бунт, викликаний незадоволенням правління Юстиніана, він покидає кафедру, але 700 року повертається на неї знову. Це свідчить про те, що між Юстиніаном та Сергієм була тісна співпраця, і папа визнавав законність постанов Трульського собору, але

змінити римську практику вже не міг. Можливо, в середовищі Римської Церкви були незадоволені тим, що папа не виконує постанов Трультського собору, і вони використали цей факт для боротьби проти Юстиніана II [7, с. 730].

Коли в Константинополі стало відомо про відмову папи затвердити постанови собору, Юстиніан направляє до Риму свого довіреного магістра Сергія з дорученням заарештувати і доставити в столицю єпископа міста Порто Іоана, учасника VI Вселенського собору, і консіліарія папської курії Боніфація. Сергій виконав доручення і відправив обох цих осіб до Константинополя. Потім Юстиніан вирішує запросити до Константинополя папу і для цього відправляє до Риму свого протоспафарія Захарію. Захарія, прибувши до Риму, передав наказ імператора і вимагав негайно вирушати до Константинополя. В цей час на захист папи піднялася армія Равенського екзархату і вирушила походом на Рим. Захарія намагався зупинити просування армії і наказав зачинити всі міські ворота та перекрити підступи до міста, але, не маючи підтримки в римському війську, він вирішив шукати захисту в папи. Армія равенців, увійшовши до міста, без опору відразу оточила Латеранський палац і, здійнявши галас, вимагала побачити папу. Переляканий Захарія, боячись за своє життя, просив порятунку в папи. З цього часу Равенський екзархат почав відкрито виступати на боці папського престолу. Цією подією історично засвідчується перемога папи над імператором [6, с. 230].

Єдиним історичним джерелом у цієї історії є «Хроніка пап», яка викладає лише історію з життя папи Сергія, свідчаючи, що на захист папи став Равенський екзархат. Не зрозуміло, чому оплот візантійської політики в Італії Равенна стала на бік римського єпископа. Але подальші події розгорталися не на користь Юстиніана. Програючи справу з папою, проти Юстиніана, вичікуючи вдалого моменту, піднялася внутрішня опозиція. Бунт проти Юстиніана в Константинополі розгорівся дуже швидко, літописець Феофан подає це як раптову та неочікувану подію [4, с. 311].

Юстиніан часто проводив несправедливу політику щодо осіб, які не погоджувалися з його рішеннями, тому вчинки Юстиніана були непередбачуваними. Не вирішивши справи в Римі, Юстиніан споряджає каральну експедицію до Італії, аби покарати самовільність равенців. Не маючи достатньо сил в резерві, оскільки більша частина його армії була задіяною на Сході та Балканах, він наказує звільнити з-під варти полководця Леонтія та доручи-

ти йому командування військом Еллади. Відновлений у своєму становищі Леонтій уже хотів покинути столицю та вирушити до місця свого служіння, але його не полишала думка помститися Юстиніану за несправедливе покарання. Коли Леонтій перебував у в'язниці, то познайомився із двома ченцями; одним із них був Павло, який займався різними науками, особливо астрономією. Саме вони іще в тюрмі переконали Леонтія захопити владу та скинути Юстиніана II. У ніч, коли він мав відплисти до Еллади, вони зібрали інших змовників і спонукали Леонтія виступити проти імператора. Леонтій під виглядом імператорського наказу проник до преторію і звільнив політичних в'язнів, серед яких було багато військових. За наказом Леонтія в місті почалося повстання, бунтівники, зібравшись на площі біля Св. Софії, залучили на свій бік патріарха Килиника. Останній вийшов на площу і переконав народ у правильності усунення Юстиніана від влади. Схвильований натовп людей рушив у бік імператорського палацу. Під ранок Юстиніана без значного опору захопили та засудили. За особистим розпорядженням Леонтія, як пише Феофан, із поваги до імператора Константина, він наказав відрізати Юстиніану ніс та відправити його у заслання. Після цього у храмі Св. Софії урочисто проголосив Леонтія імператором патріарх Килиник [11, с. 231].

Повстання проти Юстиніана справді було дуже неочікуваним, виступ Сергія проти імператора лише прискорив розв'язку, яка поступово назрівала в цьому середовищі. Юстиніан розумів, що опозиція проти нього глибоко закладена в бюрократичному апараті імперії, оскільки в Равенні, через не підписання Сергієм постанов, почалися перші бунти проти імператора. Він вважав, що равенська знать винна в його усуненні від влади. Оскільки Юстиніан боровся з муніципальними привілеями знаті, грецьке населення Італії не було зацікавленим у політиці імператора і підтримало лангобардів, які пообіцяли свободу внутрішнього життя. Тому втрата візантійських володінь імперії, з одного боку, була закладена політикою самого імператора, а з другого – візантійська знать була зацікавлена не підтримувати деспотичні наміри Юстиніана [11, с. 232].

Між лангобардами та Візантією в Італії була тісна економічна співпраця. На думку історика Л. Гартмана, 860 р. Равенський екзарх підписав мирний договір із лангобардами, який доповнювався вигідною для обох сторін торговельною угодою. Через Равенну на територію лангобардів постачали багато різної продукції, стратегічною сировиною вважалася сіль та прянощі.

Враховуючи таку залежність, лангобарди не могли виступати війною проти Равенського екзархату, це означало б втрату продовольчого забезпечення. Юстиніан розумів загрозу лангобардів для Равенни, економічна залежність спричинювала бажання звільнитися від обмежень. Імператор, сподіваючись придушити самоуправління равенської знаті, намагався закріпити ці володіння за Візантією, використовуючи як засіб для політичних інтриг у Європі. Залишається лише здогадуватися про хід подій, які почалися в період другого правління Юстиніана II (705–710 рр.) [11, с. 232].

Ставши знову імператором, Юстиніан II в душі минулого правління знову вдається до терористичних заходів. Знищуючи своїх ворогів, він наказує осліпити патріарха Килика і відсилає його в Рим до папи. Замість Килика патріархом стає монах-затворник із Амастріди Кір, який у часи заслання Юстиніана II передбачив йому відновлення імператорства. Римську кафедру тоді обіймав папа Іоан VII, який 1 березня 705 р. став понтифіком. За походженням він був греком, і тому Юстиніан сподівався, що етнічні інтереси допоможуть їм знайти спільну мову. Імператор відправляє до Риму посольство із двох митрополитів для того, щоб папа на соборі переглянув і затвердив рішення Трульського собору. Папа Іоан VII був людиною м'якою, він знав про долю патріарха Килика. Відповідно до «Хроніки пап», Іоан відмовився робити ревізію канонів Трульського собору на Заході, але визнав постанови собору на особистому рівні. Та надати вселенського значення їм на Заході він не міг. Папа Іоан VII відіслав імператору той самий текст без будь-яких змін, тобто проявив нейтралітет. 18 жовтня 707 р. він помирає, і питання про Трульський собор знову залишається невирішеним. 25 березня 708 р. папою стає Константин, і Юстиніан II, користуючись заколотом проти дій попередніх пап у Равенні, запрошує Константина до Константинополя [5, с. 731].

Конфлікт між Равенським екзархатом та Візантією розгорівся в 705 р. і був пов'язаний із діяльністю архієпископа Равенни Фелікса (705–723). Обраний на Равенську кафедру, він приїхав до Риму на затвердження. За умовами затвердження на кафедрі Фелікс змушений був визнати всі постанови латеранських соборів, які забороняли виступати проти єдності Церкви і держави. Дії Фелікса підтримали візантійські чиновники Равенни та міська знать.

Проте час був невдалим для бунту. Папа Константин виявляє прихильність до імператора Юстиніана II і визнає постанови

Трульського собору 708 р. Причини конфлікту між Заходом і Сходом самоликвідовуються, тому імператор шукає компроміс із римською курією і надає папі право опіки над деякими важливими грецькими містами на півдні Італії, розцінюючи це як нівеляцію в майбутньому Равенських вольностей. У таких умовах опозицію Равенни розцінювали не як виступ проти Риму, а проти імперії, що фактично означало сепаратизм проти Візантії. Упродовж цілого року Фелікс був автокефальним архієпископом в Італії. На цій підставі деякі історики зараховують його до зрадників, які руйнували імперію. Фелікс був багатогранним ієрархом: при імператорі Вардані він повернувся до монофелітства, при Анастасії – до православ'я. І за цей час Фелікс не виступав проти єдності імперії. Вважається, що причиною його конфлікту з Юстиніаном II була особиста неприязнь останнього до Фелікса. Протидія папським посяганням – типове явище в Італії, і це вміло використав Юстиніан II [7, с. 131]. Візантійський історик Агнел свідчить, що знатні равенці особисто брали участь в усуненні та членуванні імператора, тому він із ненавистю ставився до населення Равенни: «Цей народ (равенці) мої вороги, тому що вони підступно відрізали мені ніс і вуха». При дворі та на службі в імператора Леонтія було багато осіб равенського походження, тому відразу стає очевидною ненависть Юстиніана II. У канцелярії Юстиніана працювало багато равенців, одним із яких був його секретар Іоанікій, що походив зі знаменитого та знатного равенського роду. Зрозумівши намір Юстиніана покарати равенців, він стає на бік змовників проти імператора, бажаючи зупинити цей наказ.

Існує також думка, що равенці давно намагалися відокремитися від Візантії і шукали для цього різні приводи в державі. Одні прихильники равенської незалежності діяли при дворі імператора, розпалюючи інтриги, а інші – в Італії вичікували влучного моменту стати незалежними. Звичайно, така версія має право на існування, однак її і досі не доведено, це лише припущення [7, с. 132].

Імператор Леонтій, який у 695 р. скинув Юстиніана II, щоб зупинити папу Сергія, який не визнавав постанови Трульського собору, надав Равенському архієпископу Даміану (688–705) відібрані земельні та територіальні округи на півночі Італії. У цей час Фелікс уже був настоятелем одного монастиря на честь св. Варфоломія в Равенні. І, можливо, брав участь у прийомах імператора та виконував дипломатичні місії. Звичайно, контакти з узурпатором Леонтієм важили для кар'єри Фелікса, але

не вирішували його долі. Залишається версія, що коли Юстиніан II намагався відновити мир із Римом, то віддав ці землі знову папі, вже Константину. Фелікс відмовився визнати розпорядження, які, можливо, видавали або посилали як постанови латеранських соборів [7, с. 133].

За наказом Юстиніана, патриції і стратиг Сицилії Феодор навесні 710 р. вирушає до Равенни із каральною експедицією. За історичним переказом, Юстиніан, почувши про можливість помститися равенцям, вигукнув: «Нехай потопить мене Бог на цьому місці, якщо я не покараю моїх ворогів» [8, с. 36].

Щоб провести езекуцію місцевого населення Равенни, Феодор подає свій візит як військову перевірку боєздатності, оскільки для відкритого нападу в нього було недостатньо військових сил. За звичаями того часу, на тому місці, де сховався на берег і стояв корабель сановника, військовим посадовцями влаштували спеціальний прийом. Враховуючи це, Феодор під виглядом мирних переговорів, вміло замаскував частину своїх людей для раптового нападу. Коли равенців після прийому запросили для продовження урочистостей на корабель, їх підступно схопили і ув'язнили в трюм. Операцію провели настільки чітко, що оборона міста не здогадувалася про намір Феодора, а коли кораблі з ув'язненими відійшли в море, охорона не помітила відсутності дипломатів. У цей час воїни Феодора, які перебували в засідці, непомітно атакували мури міста і підпалили будівлі. В паніці вони пограбували та винищили населення. Захопивши велику здобич та ув'язнивши архієпископа Фелікса і секретаря Іоанікія, Феодор доставив їх морем у Константинополь, де цих людей катували й допитували за підозрою у зраді. Архієпископа Фелікса відправили на заслання, а Іоанікія та інших звинувачених, за наказом Юстиніана II, роздали між двома жорнами [8, с. 37].

Грецьке населення Італії, відчуваючи знову небезпеку від каральних заходів у 695 р., стало шукати захисту і звернулося за підтримкою до лангобардів, які на той час уже прийняли західну форму християнства. Імператор, відчуваючи незадоволення візантійців в Італії, звертається за підтримкою до папи Константина I (708–715), який був східного походження. В цей час у Римі вже знали про покарання Фелікса та розправу над равенцями, але, враховуючи відносини Фелікса із Римом, тут це розцінили як кару від Бога за неповагу до папи. Лангобарди хоч і заселили частину Італії, але вирішити проблему автономності Равенни не могли. Отже, така ситуація влаштувала обидві сторони, і між папою та імператором почалися переговори [2, с. 245].

Для приїзду папи Юстиніан виділив найкращий корабель, на якому папу обслуговували як імператора. 5 жовтня 710 р. папа вирушив до Константинополя. В його свиті були члени кліру та вчений диякон Григорій, який у подальшому боротиметься з іконоборством. Так він подорожував морем, у великих портах йому влаштовували прийоми. Перша зустріч зі священниками та мирянами відбулася в Неаполі, де папу вітав призначений екзарх Равенни Іоан Різокоп. У подальшому він зупинявся в Панормі або Міссіні. Тут папі влаштував прийом військовий командувач Феодор. Після коротких зупинок в Релігі і Калліполі він зупинився на зимову негоду в Гідранті (Отранто) і навесні продовжив своє плавання. На острові Кеосі папу зустрів стратег каравісіан Феофіл і супроводжував до самої столиці. Корабель папи зупинився в гавані Евдома, тут його зустрічав август Тиверій, син Юстиніана II, патріарх Кір, синкліт (сенат) та місцевий клір. Процесія тріумфально увійшла до міста через Золоті Ворота і головною вулицею вирушила до палацу. В Константинополі папа оселився у спеціальному палаці для римських єпископів, який називався «Плацидія». Тут часто проживали апокрисарії папи. На той час Юстиніан перебував у Нікеї і надіслав папі листа з проханням приїхати до Никомидії для зустрічі [2, с. 246].

Це був останній папа, який відвідав із пастирським візитом столицю Східної Римської імперії. За свідченням католицьких історичних хронік, імператор влаштував папі пишний та величний прийом і постійно супроводжував його. Як свідчать римські джерела, він упав до ніг папи і поцілував його ноги, скинувши із себе корону. Правдивість цього повідомлення і досі є сумнівною, оскільки візантійські джерела замовчують цей факт. Про нього йдеться лише в історичній оповіді «Хроніка пап» [8, с. 38].

Слід вважати, що папа перебував у Візантії недовго. Відомо, що тут обговорювали канони, прийняті на Трульському соборі. Імператор мав бесіду з дияконом Григорієм. У «Хроніці пап» ідеться про те, що Григорій усе пояснив та усунув усі суперечності. Візантійські джерела не свідчать про цей візит папи, і взагалі, на думку істориків, цю подію спеціально замовчували, оскільки в будь-якому випадку сторони не отримали очікуваних результатів [4, с. 446].

У «Хроніці пап» згадується лише те, що папа 24 жовтня 711 р. повернувся до Риму, і зустрічається згадка про те, що папа високо цінував цей візит, оскільки імператор підтвердив усі попе-

редні права папи. Через три місяці після повернення папи до Риму, стало відомо, що імператора Юстиніана знову скинули з престолу та засудили до страти.

Вважається, що візит папи був дипломатичною домовленістю, на якій Юстиніан намагався підкупити його і надав папі значні привілеї, а саме – дозволи папі мати духовну опіку над візантійськими кафедрами в Італії.

У час візиту папи до Візантії події в Італії розгорталися неоднозначно. Користуючись відсутністю папи, із Риму до Равенни прибуває екзарх і починає арештовувати знатних осіб та представників кліру. Обурене населення виявило своє невдоволення і на площі напало на екзарха, та вбило його. Причини цих дій і досі залишаються невідомими. Але візит папи мав історичне значення, оскільки Юстиніан і папа Константин змогли досягнути значного компромісу. Про перемир'я, в результаті чого виникло спільне узгодження, не йдеться, оскільки точної інформації про те, чим завершився візит, немає. Німецький історик і католицький єпископ Гефеле Карл Йозеф (1809–1893 рр.) у праці «Історія Соборів» зазначає, що папа й імператор досягнули «золотої середини», яку потім наслідував папа Іоан (872–882 рр.), заявляючи, що «він готовий прийняти всі канони, які не суперечать істинній вірі, добрим намірам та декретам Риму» [8, с. 37].

Аналізуючи подібну інформацію, помічаємо, що спільного рішення на користь чистоти християнського віровчення та традицій папа та імператор не прийняли, хоча результатом їхньої зустрічі став мир між Візантією і Римом. Такий поворот подій був вигідним Риму, оскільки візантійське панування на Сході фактично припинилося і не загрожувало існуванню папства. Тому в цій ситуації імперія не могла відстоювати свої права в Італії, а влада римського папи не мала впливу на події за межами Італії, тому обидві сторони, не вирішивши своїх зазіхань, на деякий час уклали мир.

Слід припускати, що Юстиніан II і надалі став проводити свою політику руйнування незалежності муніципального управління. На той час у Візантії вже склався суспільний устрій, за якого екзархати користувалися більшими правами, тобто були автономними округами на правах місцевого самоврядування. З одного боку, це було ознакою демократичності, а з другого – ставило під загрозу володіння імперії, право самоврядування давало підстави у критичній ситуації вибрати між противниками. Юстиніан II сподівався усунути таку

форму самостійності, користуючись свободою, але населення протистояло намірам імператора.

Юстиніан рішуче намагався завершити централізовану політику держави, використовуючи терористичні методи. Після від'їзду папи екзарх Різокоп відразу вирушив до Риму і став ліквідувати окремих кліриків, які протестували проти поїздки папи. У Равенні дізналися про це, підняли повстання і вбили Різокопа. Незадоволені равенці на чолі з офіцером Георгієм, сином Іоанікія, у жовтні 710 р. підняли в місті повстання. Незадоволені правлінням Юстиніана II, вони скликали загальні міські збори (*Ravennae coetus*), на яких прийняли програму спільних дій і через посередництво духовенства отримали підтримку в інших районах Італії [8, с. 38]. Юстиніан II знову споряджає військову кампанію, але державний переворот взимку 711 р. припиняє його політичну активність. Новий імператор Вардан-Філіппік, намагаючись укріпитися на престолі, повертає равенцям награбоване майно та звільняє архієпископа Фелікса. Історики припускають, що новий імператор дотримувався монофелітства і, щоб не викликати негативної реакції в курії, відновив автокефальний статус равенської архієпископії. Філіппік для втихомирення постання відправляє для зневаги голову Юстиніана II, і в такій ситуації равенське повстання самоліквідується, а в 713 р. Равенна знову стає екзархатом [8, с. 38].

1. Болотов В. В., проф. Лекции по Истории Древней Церкви: В 4 т. – Т. 4. – М., 1994. – 767 с.
2. Бородин О. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. – СПб.: Алетея, 2001. – 474 с.
3. Деяние Вселенских Соборов. – Т. 1–2. – СПб.: Свято-Троицкая Сергеева Лавра, 2008. – 597 с.
4. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2005. – 925 с.
5. Карташев А. В. Вселенские Соборы. – М.: Эскимо, 2006. – 801 с.
6. Кулаковский Ю. История Византии: В 5 т. – СПб.: Алетея, 1996. – Т. 3: 602–717 годы. – 352 с.
7. Лебедев А. Вселенские соборы VI, VII и VIII веков: С приложениями к «Истории Вселенских соборов». – СПб.: Издательство Олега Абышко, 2004. – 320 с.
8. Остапенко В. Юстиніан II і П'ято-шостий Трульський Собор. – К., 2010. – 65 с.
9. Спасский А. А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов. – М.: Новая книга, 1995. – 648 с.
10. Удальцова З. Византийская культура. – М.: Наука, 1988. – 287 с.
11. Успенский Ф. История Византийской империи: В 5 т. Период III (до 610–716). Иконоборческий период (717–867) – М.: Астрель, 2005. – Т. 2. – 624 с.